

- 9 Котюрова М.П. Научный текст и стиль мышления ученого // Вестник Пермского университета. – Пермь, 1996. – Вып II. – С. 26-42. – журналда жарық көрген мақала
- 10 Винокур Т.Г. Развитие функциональных стилей современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – 231 с. – кітап
- 11 Кёстер-Тома, З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. Берлин, 1993. – № 2. – С. 15-31. – журналда жарық көрген мақала
- 12 Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. – Либроком, 2009. – 104 с. – кітап
- 13 Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, Мектеп, 1984. – 117 б. – кітап
- 14 Алдаш А Сөз мәдениеті: жаңа қолданыстар негізінде: монография. – Алматы: “Сардар” баспа үйі, 2015. – 320 б. – кітап
- 15 Сорокин Ю. А. Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий // Общение. Теоретические и прагматические проблемы. М., 1978. – С. 125-131. – журналда жарық көрген мақала
- References:
- 1 Baitürsynov A. Aq jol: Öleñder men tärjümelер, publ. maqalalar және әдеби зерттеу / Qūrast. R.Nūrǵaliev. – Almaty, Jalyn, 1991. – 464 bet. – kitap
- 2 Jūbanov Q. Qazaq tılı jönindegi zertteuler. – öñd., 3-bas. – Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2010. – 608 bet. – kitap
- 3 Balaqaeв M., Tomanov M., Janpeisov E., Manasbaev M. Qazaq tiliniñ stilistikasy. – Almaty, Mektep, 1974. – 190 bet. – kitap
- 4 Syzdyqova R. Söz qūdyreti. – Almaty: Sanat, 1997. – 224 bet. – kitap
- 5 Syzdyq R. Tildik norma және onyñ qalyptanuy(kodifikasiyası). – Astana: Elorda, 2001 - 230 bet. – kitap
- 6 Slovarь sociolingvistichekikh terminov (neopr.). – Moskva: Rosiskaia akademiya nauk. Institut iazykoznanıa. Rosiskaia akademiya lingvistichekikh nauk, 2006. – S. 217. – kitap
- 7 Slovarь inostrannykh slov. – Moskva: Ruski iazyk. – 1980. – 622 s. – sözdik
- 8 Suleimenova E.D., Şaimerdenova N.J., Madieva G.B. i dr. Slovarь po iazykoznanıu. Til bilımı sözdıgi. – Almaty, 1998. – 544 s. – sözdik
- 9 Kotürova M.P. Nauchnyi teks i stil myşlenia uchenogo // Vestnik Permskogo universiteta. – Perm, 1996. – Vyp II. – S. 26-42. – jurnalda jaryq körgen maqala
- 10 Vinokur T.G. Razvitie funkcionälnykh stilei sovremennogo ruskogo iazyka. – M.: Nauka, 1968. – 231 s. – kitap
- 11 Köster-Toma, Z. Standart, substandart, nonstandart // Rusistika. Berlin, 1993. – № 2. – S. 15-31. – jurnalda jaryq körgen maqala
- 12 Vinokur T.G. O soderjaniı nekotorykh stilisticheskikh ponäti. – Librokom, 2009. – 104 s. – kitap
- 13 Uäli N. Söz mädenieti. – Almaty, Mektep, 1984. – 117 b. – kitap
- 14 Aldaş A Söz mädenieti: jaña qoldanystar negizinde: monografiya. – Almaty: “Sardar” baspa üii, 2015. – 320 b. – kitap
- 15 Sorokin İu. A. Stereotip, ştamp, klişe: k probleme opredelenia ponäti // Obşenie. Teoreticheskie i pragmaticheskie problemy. M., 1978. – S. 125-131. – jurnalda jaryq körgen maqala

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.03>

Алдашева К.С.,¹ Иманқұлова М.А.²

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚЫЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖАҒАЛЫҚТАРДЫҢ ӨЗГЕ ТІЛДІК ӘСЕРГЕ ҚАРСЫ ИММУНИТЕТІ (жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұны негізінде)

Аңдатпа

Қоғамдық сананы жаңғырту мен латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшу жағдайында қазақыландырылған лексикалық жағалықтардың менталды лексикондарда шоғырлану үдерістерін зерттеу аса өзекті болып отыр. Осымен байланысты қазақыландырылған лексикалық жағалықтардың ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу және қорыту Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді бірізділендіру мен қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады, сондай-ақ оқушылардың лексикалық жағалықтарды меңгеруінің әдіснамалық негіздерін айқындау және бейіндік мектептер үшін әдістемелік жүйені әзірлеу қазақ тілінің оқытудың әдіснамасын жетілдіру мен стандарттауға, қазақ тілінің қажеттілігін арттыруға ықпал етеді. Ұлт тілінің өзге тілдік әсерге қарсы басты иммунитеті –

қазақы ланды ру. Қазақ тілінің өзге тілдік әсерге қарсы иммунитетін бағалау жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұнындағы қазақы ландырылған лексикалық жаңалықтарға талдау жасауды қажет етеді. Мақалада жалпы білім беру жүйесіндегі оқулықтардың білім мазмұнындағы қазақы ландырылған лексикалық жаңалықтарды талданады.

Түйін сөздер: қазақы ландырылған лексикалық жаңалықтар, жалпы орта білім беру жүйесі, қазақ тілінің төл әлеуеті, қазақы ландыру, өзге тілдік әсерге қарсы иммунитет

Aldasheva K.,¹ Imankulova M.²

*¹Mahambet Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, Kazakhstan*

*²Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

**IMMUNITY OF RESISTANCE OF KAZAKHIZED LEXIC INNOVATIONS TO
ANOTHER LANGUAGE INFLUENCE
(based on the educational content of the general education system)**

Abstract

Due to the modernization of public consciousness and transition to a new Kazakh alphabet based on Latin graphics, it becomes relevant to consider the process of Kazakh lexical innovations self-organization in a person's mental lexicon. Summing up and scientific and practical systematization of lexical innovations that have appeared over the last quarter of a century will contribute to the implementation of the priorities of language policy in Kazakhstan including the following: improvement of the lexical fund of the Kazakh language; unification and codification of lexical innovations; successful formation of a national body of the Kazakh language; definition of methodological bases of studying lexical innovations by students and development of methodological system for specialized school will help to improve and standardize the state language teaching methodology; increase of the demand for the state language. Assessment of the immunity of resistance of the Kazakh language to foreign language influence requires an analysis of Kazakh lexical innovations in the educational content of the general education system. The article analyzes Kazakh lexical innovations in the educational content of the general education system.

Keywords: kazakh lexical innovations, general educational system, internal potential of the Kazakh language, Kazakhization, immunity of resistance to foreign language influence

Алдашева К.С.,¹ Иманкулова М.А.²

*¹Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан*

*²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан*

**ИММУНИТЕТ СОПРОТИВЛЕНИЯ КАЗАХИЗИРОВАННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ
ИНОЯЗЫЧНОМУ ВЛИЯНИЮ
(на основе образовательного содержания общеобразовательной системы)**

Аннотация

В условиях модернизации общественного сознания и перехода к новому казахскому алфавиту на основе латинской графики становится особо актуальным изучение процессов самоорганизации казахизированных лексических инноваций в ментальном лексиконе. В связи с этим подведение итогов и научно-практическая систематизация казахизированных лексических инноваций внесет определенный вклад в реализацию приоритетных направлений языковой политики Казахстана – совершенствование лексического фонда казахского языка; унификацию и кодификацию лексических инноваций; успешное формирование национального корпуса казахского языка; а также определение методологических основ усвоения учащимися лексических инноваций и выработка методической системы для профильных школ способствуют совершенствованию и стандартизации методологии обучения государственному языку; повышению востребованности государственного языка. Главным иммунитетом сопротивления национального языка иноязычному влиянию является казахизация. Оценка иммунитета сопротивления казахского языка иноязычному влиянию требует проведения анализа на казахизированных лексических инноваций в образовательном содержании общеобразовательной системы. В статье анализируются казахизированные лексические инновации в образовательном содержании общеобразовательной системы.

Ключевые слова: казахизированные лексические инновации, общеобразовательная система, внутренний потенциал казахского языка, казахизация, иммунитет сопротивления иноязычному влиянию

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында “қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық ресурстарын зерттеу, ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиет, интернет-ресурстар, онлайн оқулықтар, ортологиялық және басқа да құралдар арқылы жаңа ғылыми-лингвистикалық білімді дәріптеу жөніндегі шараларды қолдау, қазақ тілінің ұлттық корпусын құру” міндеттері бекітілген [1]. Бұл міндеттерді оңтайлы жүзеге асыру синхронды сатыда тілдің лексикалық қорындағы жаңғыруды ғылыми-теориялық тұрғыдан жете зерделеуді және қолданбалы тұрғыдан тиімді өлшемдер ұсынуды талап етеді.

Лексикалық жүйенің жаңғыруы – кез келген тілге тән, үздіксіз үдеріс. Тілдегі “қозғалыстың” платформасы – оның лексикалық қабаты. Бұл ауқымды платформадағы үдеріс екі бағытта жүреді, бірі – лексикалық бірліктердің көнеруі (архаизация), екіншісі – жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуы (неологизация). Алғашқы бағыт сөздің актив қолданыстан пассив қолданысқа біртіндеп өтуімен сипатталса, екінші бағыт тілде жаңа атаулар мен жаңа қолданыстардың пайда болуы арқылы ерекшеленеді. Бұл өзгерістер тілдің өз ішінде (табиғи) қарқынды жүріп жатады, алайда онда сыртқы ықпал етуші факторлардың рөлі де айрықша.

Тілдегі өзгерістерді бақылаушы субъектілер – тіл иелері лексикалық бірліктердің көнеру үдерісімен салыстырғанда, жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуына назар аударады және бағалайды. Бұның себебі – қазіргі жаһандық кеңістіктегі өзгермелілік сипаттың басымдығы.

Тіл саясатын іске асырудың мемлекеттік бағдарламасында анықталғандай, “тілдік инновациялар – тілдік-мәдени қауымдастықтың өмір сүру жағдайларына байланысты қалыптасқан тілдегі өзгерістер мен жаңалықтар. Қазақ тіліндегі инновациялар тәуелсіз елдің саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени өміріндегі трансформацияларға, IT-технологиялардың жаһандық дамуына байланысты қалыптасты. Осыған байланысты, тілдік инновациялардың басын қосатын неолексикографиялық еңбектерді жазу бойынша үздіксіз жұмыс істеу қажет” [1].

Лексикалық қордың жаңғыруында сыртқы әсерлердің ықпалы айқын байқалады. Ұлттық тілдің лексикалық жүйесіне ықпал ететін басты сыртқы әсер – шет тілдік атаулар, кірме сөздер. Бұндай сыртқы әсерге қарсы тұратын ұлт тілінің басты иммунитеті – төл тілдің ішкі әлеуеті; өз ресурстарын пайдалану арқылы шет тілдік атауларды бейімдеу (аудару, калькалау, балама нұсқа табу [1]) – қазақыландыру.

Қазақыландыру – Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының басым бағыттарын жүзеге асыруға байланысты пайда болған жаңа термин. Бұл термин қазақ тілінің қолданысына аясын кеңейту, қазақ тілін ғылым мен техника тіліне айналдыру, білім беру, заң және сот ісі салаларына белсенді енгізу мүдделерінде тілдің төл әлеуетін сарқа пайдалану деген ұғымды білдіреді. Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар – тілден тыс және тілдік ішкі факторлардың ықпалымен жаңа зат, ұғым, түсінік, құбылыс атауларын беру үшін белгілі бір тілдің жаңа сөз жасайтын әдіс-тәсілдері арқылы пайда болған жаңа атау (дара номинация), күрделі сөз, сөз тіркесі.

Әдістеме. Қазіргі кезеңде қазақ әдеби тілінің динамикасында лексикалық жаңалықтарды жасау үшін сөзжасам модельдерінің барлық мүмкіндіктері айқындалған және олардың жалпы сипаттамасы, тиімділігі мен икемділігі сөзжасам бойынша еңбектерде жеткілікті дәрежеде тұжырымдалған. Сөзжасам модельдерінің қатарында қазақ тілінің семантикалық тынысын (төл сөздердің қайта жаңғыруы) игеру арқылы жасалған лексикалық инновациялар айрықша орын алады, олар өздеріне тән күрделі, лингвистикалық, лингвомәдени және сыртқы факторларға байланысты ерекшеліктері бойынша пәнаралық аспектіде жете зерделеуді қажет етеді.

2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігін нығайту жолында атқарылған істерге қатысты қорытындылар жасалған. Бағдарламада 2011 жылға дейінгі орындалған іс-шаралардың тиімді орындалуының нәтижесінде қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесі (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 60%, 2020 жылға қарай – 100% болуы тиіс екендігі дәлелденген [2].

Сонымен қатар әлі де болса кейбір аспектілер бар екендігі көрсетілген; олардың легінде қоғам мүшелерінің қазақ тілін білуінің әркелкі деңгейі; қазақ тілі қолданылуға тиісті әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі бәсең көрінісі; *тіл мәдениетінің төмендеуі* сияқты маңызды мәселелердің ғылыми-практикалық тұрғыдан алдағы уақытта шешімін табуы аталған [2].

Тіл мәдениетінің төмендеуі қатарында қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын ұдайы жетілдіру, қазақ тіліндегі терминқорды қалыптастыру жайы баса көрсетіледі.

Шын мәнінде, Қазақстандағы тіл саясатының бағыттарында қазіргі қоғамдағы тілдік жағдаят үшін тілдің өміршеңдігін дәлелдеу және оны сақтап қалу жолындағы іс-шараларға айрықша мән беріледі. Бұл бағыттағы міндеттердің қатарында:

- тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы оның мүмкіндіктерін кеңейту;
- ұлттық терминологияны реттеу, жүйелеу мен дамыту;
- әлеуметтік-мәдени болмысты бейнелеуде тілдің ұлттық ерекшеліктерін сақтау;
- ғылым-білім, оқу-тәрбие, әлеуметтік-саяси салалардағы ежелгі сөздерді жаңғырту;
- бұл үшін тілдің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдалану;

– мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына “Мәңгілік ел құндылықтарының енгізу” факторларының кезек күттірмейтін маңыздылығы нақтыланған.

Аталған аспектілердің жүзеге асырылуы, тілді Мәңгілік ел құндылықтарының басымы деп тану, тілдің өміршеңдігін сақтау, қазіргі жағдайда қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі бәсекеге қабілеттілігін арттыру ең алдымен тілдің өз мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалану жолымен қазақ әдеби тілінің терминқорын, күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық атауларды қазақландыруды сындарлы және дәйекті түрде жолға қоюмен және осы бағыттағы ғылыми-практикалық жұмыстарды үзбей жалғастырумен байланысты.

Қазақтың төл сөздерінің семантикалық өзгерістерінің нәтижесінде пайда болған лексикалық жаңалықтар халықтың дүниетанымын, ұлттық психология мен философияны бейнелейтін ұлттық-мәдени құбылыстар ретінде қазақ лексикасының саналуан ғылыми-техникалық терминдерді, ресми-іскери, мәдени-тұрмыстық ұғым-түсініктерді беруде жан-жақты мүмкіндікке ие екендігіне айқын дәлел бола алады және қазақ тілінің өміршеңдігін күшейтуде ерекше рөл атқарады. Осыған байланысты әсіресе ғылыми таным атаулары мен әлеуметтік-мәдени реалийлерді беру мақсатында қазақ тілі лексемаларының қайта жаңғыруының нәтижелерін сипаттау, олардың қалыптануы мен нормалануы үдерістерін зерделеу біздің еліміздегі тіл саясатының басым бағыттарының әрі қарай жүзеге асырылуына үлес қосады.

Жалпы білім беру жүйесінде білім алушылардың жаңа лексикалық бірліктерді меңгеруі, олардың жаңа сөздерді танып-түсінуі мектеп оқушыларының ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың көрсеткіші ретіндегі қазақ тілі туралы ой-өрісінің кеңейуінде, тілге құрметпен қарауға тәрбиеленуінде, сондай-ақ оқушылардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуында, заңнамалық құжаттарда көрсетілгенідей, оларда “мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыруда және орнықты руда” [2] маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық реформалар білім беру жүйесінде де айтарлықтай өзгерістер енгізуде, ал бұл жайт қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориясы мен практикасының рөлін тың тұрғыдан талдаудың қажеттігін көрсетеді. Осы өзекті мәселе Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында нақты баяндалған, онда осы зерттеу жұмысы үшін барынша маңызды төмендегі аспектілер нақтыланған: а) “...білім берудің дамуы еліміздің болашақ экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өркендеуі сүйенетін тұғырнамасы болуы тиіс; ә) оқытудың жаңа әдістемелері мен технологияларын енгізу есебінен тәрбиелеу мен оқыту мазмұнын жаңарту қажет” [3].

Қазақ тілінде білім беретін жалпы орта білім беру жүйесінде қазақландырылған лексикалық жаңалықтарды меңгерудің әдістемесі біршама дәрежеде қарастырылған. Дегенмен ұзақ уақыт бойында және кеңестік кеңістіктегі биліктің ықпалымен білім мазмұнының қалыптасқан жүйесі, негізгі ұғымдардың өзге тілде берілуі және олардың белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік санасында беки тілуі ұлттық дүниетанымының айрықша дереккөзі және нәтижесі ретіндегі қазақ тілінің ауқымды әлеуетін танып-түсінуге елеулі кедергі жасағаны белгілі.

Осыған байланысты және жалпы орта білім беру жүйесінде білім алушылардың лингвомәдени тілдік тұлға ретінде қалыптастыру мақсаттарында тілдің ішкі әлеуеті арқылы жасалған, қазақландырылған жаңа лексикалық бірліктерді мектеп оқушыларының меңгеруі үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді игеру ісі пәрменді түрде жанартылууда.

Нәтижелер. Соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған лексикалық жаңалықтардың қатарында төл тілдің өз әлеуеті арқылы жасалған жаңа сөздер айрықша орын алады. “Төл тілдің өз әлеуеті”, “тілдің ішкі семантикалық мүмкіндіктері” деген ұғым Қазақстандағы тіл саясатын жүзеге асыруға бағытталған заңнамалық құжаттарда ұдайы аталып отырады. Қазақстандық тілдік кеңістікте, соның ішінде ұлт тілі – қазақ тілінің сөздік құрамында қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-әлеуметтік, білім беру-ағартушылық салаларындағы үрдістер мен үдерістердің ықпалымен пайда болған жаңа сөздердің заңнамалық және тілтанымдық негіздеріне талдау жасалып, қазақландырылған лексикалық жаңалықтарды бірізділендірудің алғы шарттарының анықтауы қажет.

Ана тілі – ұлт тілі – қазақ тілінің өміршеңдігін, оның бірізділігі мен нормалық сипатын сақтау міндеттерінің сатылай әрі үйлесімділікте жүзеге асырылуында жалпы орта білім беру жүйесінің рөлі мен қызметі айрықша маңызды. Қазіргі білім беру үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың ең бастысы – функционалдық сауаттылыққа ие, алған білімін практикада оңтайлы пайдалана алатын, қоғамның жаңа талаптарына сәйкес өмір сүруге бейім, лингвомәдени құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыру. Осы мақсаттардың жүзеге асырылуында ана тілін ұлттық құндылықтар жүйесінің айрықша маңызды бөлігі ретінде меңгерту мәселесі өзекті.

Қандай да болмасын ғылым саласының, білім беруге арналған пән салаларының тиімді, сындарлы бағытта дамуы үшін қажет болатын маңызды алғы шарттардың бірі – әрбір ғылыми-білім тармақтардың ұғымдық атауларының дұрыс қалыптасуы, ғылыми талдау, білім алу, білімді меңгеру, пәннің мазмұнын түсіну, қабылдау барысында нақты ұғым атауларының жүйелік байланыстары мен құрылымдық ерекшеліктерінің, мағынасының барынша түсінікті болуы. Бұл әсіресе жалпы орта білім беру жүйесінде

арналған оқулықтар мен оқу құралдары үшін аса қажет, өйткені білімнің негізі орта білім беру жүйесінде орнығатындығы белгілі.

Өткен ғасырдың басында жариялана бастаған қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарының тілін қазақшандыру мәселесі ұлт зиялыларының басты назарында болды. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тіл білімі, өсімдіктану, есептану, педагогика сияқты бірқатар ғылым салалары бойынша қазақ зиялылары жүйелеген еңбектерде басты ұғым-түсініктер ұлттың танымына сай жүйеленіп берілді.

Осы мәселеге байланысты тілдік фактілер ең алдымен 5-10-сыныптарға арналған қазақ тілі пәні бойынша оқулықтардан және қазақ орта мектептеріне арналған жаратылыстану, биология, физикалық география пәндерінен жинақталды.

Жаратылыстану пәнінің лингводидактикалық базасының нұсқаларына қарағанда қазақ тілі пәні бойынша оқулықтардағы қазақшандырылған лексикалық жаңалықтар туралы мынаны айтуға болады: дәлел ретінде алатын болсақ, мәселен, 5 және 10-сыныпқа арналған “Қазақ тілі” оқулықтарында ақпараттық мәтіндер, функционалдық стильдердің түрлерін мазмұндайтын мәтіндер – авторы белгілі, басқа дереккөздерден алынған және мақал-мәтелдер, қанатты сөздер түріндегі түпнұсқа мәтіндер. Осындай мәтіндерде кездесетін бірқатар қазақшандырылған жаңа сөздер тіл мен әдебиетке байланысты жаңа атаулар емес. Тіл және әдебиет саласына байланысты қазақшандырылған лексикалық жаңалықтар нормалы сипатта (мысалы, *мәтін*, *сынып*, *пәкірталас*, *ресми тіл*). *Сынып*, *мәтін*, *мектепаралық* сияқты дидактикалық және *өнержай*, *мұражай*, *өнертану*, *Абайтану*, *мұзойнақ* тәрізді нормаланған қоғамдық-әлеуметтік аталымдар бар. 10-сынып оқулығында қолданылған *сөз үйлестігі*, *сөз әуезділігі*, *қатқылдата дыбыстау*, *айырым қағидаты*, *фонемалық қағидат*, *аяққы дауысты*, *мәндес сөз* типтес бірқатар лексикалық жаңалықтар сөздіктерге енгізілмеген, сондықтан олардың қалыптануының алғашқы сатысы – жазба нұсқаларда көрініс тапқан деп бағалауға болады.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғырту мен жетілдіру мақсатында қазақ әдеби тіліндегі лексикалық жаңалықтарды арнаулы пәндерден басқа (қазақ тілі мен әдебиеті) жаратылыстану ғылымдары бойынша пәндердің дидактикалық мазмұнымен меңгерудің әдістерін жетілдіру маңызды. Бұл мектеп оқушысының қоғамдық-әлеуметтік белсенділігін, ұлттық ойсанасын қалыптастыруға елеулі ықпал етеді. Мектеп оқушысын қазақ тілін жетік меңгерген тілдік тұлға ретінде қалыптастыруда арнаулы пәндер арқылы берілетін білім жеткіліксіз. Қалай болғанда да жалпы орта білім беру жүйесіндегі білім беруде қазақ тілінің мүмкіндігін және қажеттілігін толық таныту үшін оны басқа пәндермен байланыста қарау керек. Мектептен білім алушы жоғары білім беру орнына және кәсіби істер саласына араласқан жағдайда оған барлық салалар бойынша білімі бар құзыреттілік керек.

Біздің еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңдерде жалпы орта білім беру, жоғары білім беру жүйесіне қатысты дидактикалық базаның негізінен орыс тілі материалдарына сүйенгендігі, олардың тікелей аударылған оқулықтар мен оқу құралдарының пайдаланылғаны белгілі. Тіл саясатына байланысты соңғы жылдары орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қайтадан жаңартылып, жаңа мазмұнда жазылып келеді. Олардың басты ерекшелігі ретінде ғылыми түсініктер мен ғылыми ұғымдардың қазақша баламасының берілетіндігін атауға болады. Сөз дәлелді болуы үшін біз өз тарапымыздан қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарына арналған қазақ тілі және 5-10-сыныптарына арналған жаратылыстану, физикалық география және биология пәндері бойынша оқулықтардың құрамындағы қазақшандырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тіліндегі терминдердің берілу ерекшеліктеріне, сандық көлеміне, түсінірлілуіне, оқушылардың оларды қалай түсініп қабылдайтындығына (қандай болмасын жаңа сөз алдымен “тосын” болып, анықтап алуды қажет етеді) сипаттамалық және статистикалық талдау жасадық. Статистикалық талдау үшін сауалнама құрастырылып, осы арқылы мектеп оқушыларының лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдерді қандай деңгейде қабылдайтындығына бақылау жасалынды. Өйткені оқушы пәннің тақырыбын оқып-меңгеру барысында онда кездескен тың лексеманы түсініп, өзінің коммуникативтік сөйлеу актісінде қолдана алатындай дәрежеге жетуі керек. Әйтпесе оқулықта алынған қазақ тіліндегі лексикалық жаңалық (термин) бірқолданыс дәрежесінде қалып қояды. Қазақшандырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған терминдерді оқулықтарға енгізуде басты міндет – тек қазақшаның ұсынуы ғана емес, сонымен қатар ол оқушының санасында орнығатын аталым болуы тиіс, осы арқылы қазақ тілінің коммуникативтік аясы кеңейе түседі.

Мектеп оқулықтарынан (жаратылыстану, биология, физикалық география оқулықтары) жинақталған жаңа лексикалық тілдік бірліктердің ерекшеліктері мыналар:

Бірінші ден:

- 6-9-сыныптарға арналған биология пәні бойынша 620 лексикалық жаңалық (термин);
- 5-сыныпқа арналған жаратылыстану пәні бойынша 74 лексикалық жаңалық (термин);
- 6-9 сыныптарға арналған физикалық география пәні бойынша 29 лексикалық жаңалық (термин);

жинақталды.

Екінші ден:

– кейбір оқулықтардың (мысалы, 7-сыныпқа арналған биология оқулығының) кіріспе бөлімінде жаңа терминдер мен өсімдік және жануарлар атаулары есте сақтауды қажет ететіндіктен, олардың арнаулы белгі мен белгіленіп, әр тақырып сайын көрсетіліп отыратындығы аталған;

– бірқатар оқулықтардың соңында қолданылған жаңа терминдер мен сөздердің тізімі және олардың түсіндірмесі берілген;

– мәтін ішінде кейбір жаңа сөздердің орысша баламасы жақша ішінде көрсетілген;

– биология терминдерін ұсытуда осы сала бойынша іргелі еңбектер, энциклопедиялар мен арнаулы салалық сөздіктер пайдаланылған;

– авторлар тарапынан ұсынылған қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар бар.

Үшінші ден, қазақ әдеби тілінде орныққан, қолданылу жиілігі жоғары төлтілдік терминдер (мысалы, *алабота, қызылша, сексеуіл, долана, шие, өрік, таңқурай, құлпынай, айдаршоп, бүлдірген, итмұрын, сүйелшоп, жарғақша, мұртша, өркен, көсек, қауашақ, дермене, түймедағы, бақбақ, итошаған, қырмызы, күлте, қоза, ойпат, шоқы, күннің қоралануы, тау жыныстары, асу, жанартау шығмызек, зымыран және т.б.*) типтес бұрыннан бар терминдер лексикалық жаңалықтар қатарына енгізілген жоқ (мұндай тілдік фактілер қазақ әдеби тілінің жаратылыстану, табиғат, өсімдік, жан-жануар атауларына қатысты төлтілдік фактілерге бай екендігін танытады).

Төртінші ден, аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында калька, жартылай калька жолымен жасалған терминдер мен терминдік тіркестер елеулі көлемде байқалады (мысалы, *биосфералық деңгей, клеткалық құрылым, клеткааралық сұйықтық, организмдік құрылым деңгейі, өздігінен реттелу, тұздар концентрациясы, элементарлық бірлік, функциялық бірлік, шектеуші фактор, биологиялық ырағат және т.б.*). Бұлар құрылымы мен семантикасы жағынан айқын болғандықтан, қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдер қатарына, сондай-ақ сауалнама құрылымына енгізілген жоқ.

Бесінші, басқаша айтқанда, қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар және жаңа терминдер ретінде қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалғандар іріктелді, атап айтқанда, сөз біріктіру амалы арқылы (*нәруыз; жүзбеқанат*); сөзжасам арқылы (*деңгейлегіш, жасуша, дәлелдеме*); семантикалық тәсіл арқылы (*ұлпа, зият*); сөз тіркестіру және сөз қосарлау тәсілдері (*сілемейлі қабық, кесінділеп телу*) бойынша дәстүрлі түрде топтастырылды.

Осылайша іріктелген қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің сипаты мыналарды көрсетті:

Сандық жағынан мол кездесетін қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен терминдер сөз біріктіру амалы арқылы жасалған: *нәруыз / ақуыз, тұсбағар (компас), бытыранық, жасунық, түйнектамыр, гүлшанақ, гүлсидам, тозаңқап, бұршаққын, жүзбеқанат, желбағар (флюгер), жіпшумақ, қолтұқым, қызылтамыр (артерия), орамжапырақ, қырыққабат, бүркіттұмсық, қорыққор, сызбанұсқа, көзбұршақ (хрусталик), нақнұсқа, тәлімбақ (плантация), гүлшетен, бұршаққап, гүлшоғыр, жемтамыр, түйнектамыр, гүлшанақ, қостелімді, көптелімді, ұйқыбез, иінтірек, өсімдікжай, жемісқап, тозаңқапшық, тұқымбастама, мұктәріздестер, кеппешөп / кептөсімдік (гербарий), зерзат (объект), ойранишөп, гүлкекіре, алтынишар, еңлікгүл, түйетікен, түрөзгеріс, галамишар, топсеруен (экскурсия) және т.б.*

Сөзжасам тәсілі бойынша жасалғандар: *қышқылдылық, тітіркенгіштік, ырақтылық, жарғақша (мембрана), ядрошық, қармалауыш, іріктеме, қалқангер, дәлелдеме, иілім, түзінді, қастауыш, дәмдеуіш, шендеуіш (шина), денешік (органонид), үлескі, езінді, жасымықша, сынауыр (пробирка), домаланғы (вольвокс), жайылма, өскіше, сырғыма, сараман (сарамандық жұмыс) және т.б.*

Сөз тіркестіру және сөз қосарлау арқылы жасалған жаңа сөздер мен терминдер: *уытты заттар, әдістемелік сұрыптау, сілемейлі қабық (слизистая оболочка), жабын ұлпа, өздігінен реттелу, серік-жасуша, тірек-қимыл жүйесі, жарғақша қабық (мембрана), кесінділеп телу; жанастыра телу, көзішелеп телу, өсімді мүше, тірек білім, жабынды мұздықтар, ұлғайтқыш әйнек және т.б.*

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған, жаратылыстану, биология, физикалық география және әлеуметтік-қоғамдық терминдер: *ұлпа, тамызғы (пипетка), сауыр (кипарис), байлам, сілемей (слизь), тамшуыр, ілмек, қысқыш, қандауыр, уыт (токсин), сұрып, буда (грана), тәмсақ / қолтырауын (крокодил), зият (интеллект), жарғақша (мембрана) және т.б.*

Бірнеше мысал келтіруге болады:

Гүлсерік алты жапырақшадан құралады [4, 131]. Саңырауқұлақ *тәлімбағын* (плантация) өсіруге пайдаланады [5, 178]. Солардың ішіндегі ең тиімдісі – қорықтар мен табиғи саябақтарды, *қорыққорлар* мен табиғат ескерткіштерінің ұйымдастырып, ботаникалық бақтар мен жануарлар саябағын ашу [5, 203]. Жаңа *қолтұқым* мен *іріктеме* алудың негізі неде? [5]. Зақымдалған жерді қозғалтпай *шендеуіш* (шина) салып, зақымдалған аяқты сау аяққа қосып таңу керек [6, 90]. Бұлшықеттер жиырылғанда, *иінтірек* сияқты әрекет етіп, сүйекті қозғалысқа келтіреді [6, 96]. Екінші тәжірибеге ішіне су құйылған 3 *сынауыр* (пробирка) немесе тарлауыды салады [6, 60]. Тері бездері сұйық *түзінді* шығарады [7, 201]. *Топсеруен* кезінде, алыс жол жүргенде сан көбейіп кетпеу үшін [8, 21]. Қалпақшалы саңырауқұлақтың *нақнұсқасын* жасаңдар [6, 37]. Көкнәр ауланы сәндеу үшін *үлескілерде* әдейі өсіріледі [6, 97]. Жаксы жад – *зиятты* дамыту шартының кепілі [9, 29].

Талдау. Жинақталған тілдік фактілерді сандық жинақтау, талдау барысында мынадай жайттар байқалды:

– оқу-ағарту саласы бойынша, оның ішінде биология, физикалық география, жаратылыстану салалары бойынша қазақ тілінің өз мүмкіндіктерін игеру мақсаты үшін сөз біріктіру амалы аса жиі жүзеге асырылады; осы салаларға қатысты жалпы ұғымдармен қатар сөз біріктіру амалы өсімдік, жануарлар атауын беруде кеңінен игерілген; әсіресе өсімдіктер атаулары негізінен сөз біріктіру арқылы жасалған (*нарғы згүл, шатыршагүл, кірпі шөп*);

– сөзжасам және семантикалық тәсіл арқылы жасалған қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен терминдердің де үлесі жоғары;

– сөз біріктіру, сөз қосарлау және сөз тіркестіру, сондай-ақ семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер мен қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар негізінен семантикалық құрылымы жағынан айқын деп есептеуге болады; мысалы, *тұсбағар, топсеруен, өсімдікжай* сияқты сөздердің мағынасы түсінікті деп есептеуге болады; сонымен қатар аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында мағынасы жағынан анықтауды, түсіндіруді қажет ететін сөздер де бар, мысалы, *домаланғы, үлескі, іріктеме*;

– қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалған терминдердің қолданысында бірізділік жоқ; мысалы, варианттар бар (*нәруыз / ақуыз; тамшуыр / тамызғы; тәмсақ / қолтырауын; кеппешөп, кеппеөсімдік*); кейбір сөздердің орысша баламалары да қатар қолданылған (*клетка – жасуша, лупа – ұлғайтқыш айнек, микорорганализм – микроағза – ұсақағза; организм – ағза; витамин – дәрумен, процесс – үдеріс*).

Жалпы орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін арттыруда, қазақ тілінің коммуникативтік аясын кеңейтуде маңызды рөл атқарады. Олардағы мәтіндер мен тапсырмалардың мазмұны оқушының есіңде ұзаққа сақталады. Алынған мәлімет білімді бекітумен қатар оқушының ұлттық мәдениеттен туындайтын ұғымдарды қабылдауға деген танымдық қабілетін арттырады және жүйелейді.

Оқушыға ұсынылатын мектеп оқулықтарының мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар – ұлттық мәдениеттің белгісі. Олар адам когнициясында ұғымдық-образды ассоциация және рухани құндылық белгілері ретінде концептуалдануы керек. Концептуалдану дегеніміз – адамның ойсанасына келіп түсетін барлық ақпаратты пайымдап, танып, меңгеріп алатын танымдық қызмет және осының нәтижесінде концептілер жасалатындығын білдірсе, категорияландыру ұғымы адам ойлауының танымдық формалары арқылы когнитивті тәжірибелерді жинақтау, қорыту, осы тәжірибені жинақтап пайдалану дегенді айқындайды.

Орта мектепке арналған биология пәні бойынша оқулықта ұсынылған көптеген қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің қатарында *гүл* сөзі арқылы жасалған жаңа аталымдар бар. Қазақ ұғымында *гүл* – хош иісті өсімдіктің жалпы атауы; оның сыртқы нысаны, атқаратын қызметі, эмоцияға қатыстылығы, табиғат көрінісімен байланысы нәтижесінде: а) әдемілік, ажар, көрік (*гүл өссе – жердің көркі; өз ортасының гүлі*); ә) тазалық, пәктік (*он екі де бір гүлі ашылмаған*); б) табиғат көрінісінің бір белгісі (*гүл жару, гүл жазира, гүл шашу, гүл-бәйшешек, гүлге орану, гүл бақшадай жайнаған*); в) итілік (*гүлденген ел*) тәрізді бірнеше концептілік жүйе түзіледі. Сондықтан *гүл* сөзінің өз семантикасында айқындық пен нақтылық болғандықтан, биология оқулығындағы *гүлсағақ, гүлсидам, гүлшоғыр, гүлтостағанша, гүлдесте, гүлшоқ, гүлшанақ, гүлшетен, гүлсерік, гүл шірнесі, шырайгүл, бақытгүл, нарғы згүл, гүлкекіре, еңдікгүл, секпілгүл, баршынгүл, шатыршагүл* сияқты жаңа биологиялық терминдер қалыптануға және нормалануға барынша бейім болады.

Төл тілдің өз ресурстарымен жасалған қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар, ғылыми-техникалық терминдердің семантикалық-грамматикалық құрылымында когнитивті және кумулятивтік функция сақталған. Оның бірнеше себебі бар: тәуелсіз мемлекет талабы мен тіл саясатына сәйкес туындаған жаңа аталымдардың қай-қайсысы да – қоғамның қазақ тілді мүшелерінің ұлттық пайымдауына, ұлттық-мәдени когнициясына негізделіп барып жасалған жаңа сөздер, қандай да бір жаңа сөз болсын, оның ішкі құрылымы мен сыртқы пішінінде қазақ тілді жеке тұлғаның ұлттық лингвомәдени ортаға қатыстылығы көрініп тұрады. Сонымен қатар әсіресе қазақ төл сөздерінің семантикалық дамуы, өзгеруі арқылы жасалған лексикалық жаңалықтар ұлт мәдениетінің белгілерін тасымалдаушы қызметін атқарады (*көзқаман, кәдесей, жәдігер, сауқат* типтес сөздердің этимологиясы мен семантикасы ұлттық рухани құндылықтарды жеткізе алады).

Қорытынды. Жалпы орта білім беру жүйесіндегі оқулықтардан (жаратылыстану, физикалық география, биология пәндері бойынша) жинақталған тілдік фактілер Қазақстандағы тіл саясатының, оның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі коммуникативтік аясын кеңейту мақсатындағы іс-шаралардың дұрыс және қажетті бағытта жүргізіліп отырғандығын көрсетеді. Сонымен қатар мынадай мәселелерге назар аударуға тура келеді:

– қазақ тілтанымында неология мен неография мәселелері бойынша жеке ғылым саласы ретінде қалыптаса қоймаған, қазақ лингвистикасындағы зерттеулерге қарағанда, осы сала басқа ғылыми тармақтардың құрамдас бөлігі түрінде ішінара талданады;

– мектеп оқулы қтары нан жинақталған тілдік фактілер қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің әлі де нормалану, кодификациялану сипатында екендігін көрсетеді, бұған дәлел ретінде білім беру жүйесінде жұмсалған (жұмсалатын) қазақ тілі жаңа терминдерінің, лексикалық жаңалықтардың қатарында вариант қолданыстардың, олардың кейбірінің орыс тіліндегі баламасы арқылы түсіндірілетіндігін, емле жағынан да әртүрлі екендігін атауға болады.

Қазақ тілі және әдебиеті пәндері бойынша білім беруде жаңа сөздердің табиғатына, олардың жасалу жолдарына ұдайы мән беріп отыру актуалды болып табылады. Аталған пәндер бойынша күнделікті білім беру практикасында және олардың лингводидактикалық базаларындағы әдіс-тәсілдерде жаңа сөздерді оқушының санасына ендіру, оларды күнделікті сөйлеу практикасында белсенді қолданудың қоғамдағы тілдік тұлға үшін маңызды екендігін мойындату, осылар арқылы ұлттық рухани құндылықтарды түсінетін жеке тұлғаны қалыптастыру маңызды болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант №AP08855684).

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08855684).

Данная статья финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант №AP08855684).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Пайдаланылған уақыты: 5.01.2021]-электронны ресур

2 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Пайдаланылған уақыты: 5.01.2021]-электронны ресур

3 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> [Пайдаланылған уақыты: 5.01.2021]-электронны ресур

4 Қайым Қ., Сәтімбеков Р., Әметов Ә., Қожантаева Ж. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: Атамұра, 2007. – 336 б.-кітап

5 Шілдебаев Ж., Қожантаева Ж., Аманжолова Л. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: “Мектеп” баспасы, 2005. – 216 б.-кітап

6 Очкур Е., Аманжолова Л., Жұмбабаева Р. Биология: Адам. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: “Мектеп” баспасы, 2008. – 240 б.-кітап

7 Жүнісқызы К., Әлімқұлова Р., Жұмағұлова Қ. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: Атамұра, 2006. – 208 б.-кітап

8 Бірмағамбетов Ә., Мамырова К. Физикалық география: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2006. – 208 б.-кітап

9 Әбдіманов Б., Прщепина А., Фокина Л., Әбілғазиев А. Жаратылыстану: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2010. – 176 б.-кітап

References:

1 Qazaqstan Respublikasyndaғы til saiasatyn iske asyruдың 2020-2025 jyldarға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Paidalanған uaqyty: 5.01.2021]-elektronny i resurs

2 Qazaqstan Respublikasynda tilderdi damytu men qoldanudyñ 2011-2020 jyldarға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Paidalanған uaqyty: 5.01.2021]-elektronny i resurs

3 Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi damytudyñ 2011-2020 jyldarға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> [Paidalanған uaqyty: 5.01.2021]-elektronny i resurs

4 Qaiym Q., Sätimbekov R., Ämetov Ä., Qojantaeva J. Biologia: Jalpy bilim беретin mekteptiñ 7-synybyna арналған оқулық. – 2-basylymy, öñdelgen, tolyqytyryлған. – Almaty: Atamūra, 2007. – 336 b.-kitap

5 Şildebaev J., Qojantaeva J., Amanjolova L. Biologia: Jalpy bilim беретin mekteptiñ 9-synybyna арналған оқулық. – Almaty: “Mektep” baspasy, 2005. – 216 b.-kitap

6 Ochkur E., Amanjolova L., Jumbabaeva R. Biologia: Adam. Jalpy bilim беретin mekteptiñ 8-synybyna арналған оқулық. – 2-basylymy, öñdelgen, tolyqytyryлған. – Almaty: “Mektep” baspasy, 2008. – 240 b.-kitap

7 Jünisqyzy K., Älimqulova R., Jumağulova Q. Biologia: Jalpy bilim беретin mekteptiñ 6-synybyna арналған оқулық. – 2-basylymy, öñdelgen, tolyqytyryлған. – Almaty: Atamūra, 2006. – 208 b.-kitap

8 Birmağambetov Ä., Mamyrova K. Fizikalыq geografiya: Jalpy bilim беретin mekteptiñ 6-synybyna арналған оқулық. – 2-basylymy, öñdelgen. – Almaty: Atamūra, 2006. – 208 b.-ki tap

9 Äbdimanapov B., Prşepina A., Fokina L., Äbilğaziev A. Jaratylыstanu: Jalpy bilim беретin mekteptiñ 5-synybyna арналған оқулық. – 2-basylym, öñdelgen. – Almaty: Atamūra, 2010. – 176 b.-ki tap